

UMIDJON QO'ZIYEV,

Namangan davlat universiteti, O'zbek tilshunosligi kafedrası mudiri PhD, dotsent

O'ZBEK TILIDAGI SO'ZLARNING FONETIK MOSLASHUVI HAMDA ME'YORLASHUVI MASALASI

Annotatsiya: Chet so'zlarning o'zlashish jarayoni birdaniga sodir bo'lmay, uzoq vaqt talab qiladi. Bu vaqt mobaynida so'z bir qancha bosqichlar asosida tilga singib boradi. Ulardan lingvistik bosqichlar – fonetik, leksik, grammatik; nolingvistik jarayonlar – madaniy ta'sir, ijtimoiy-siyosiy yo'naltirishlar alohida ahamiyatga molik. Maqolada fonetik bosqich so'z o'zlashtirishning shaklan eng quyi, mohiyatan eng yuqori darajasi sifatida talqin etilgan. Tarixiy misollar orqali madaniy va siyosiy ta'sirning til sofliğiga ta'siri ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: so'z o'zlashtirish, importatsiya, substitusiya, imlo, orfoepiya.

Abstract. The process of borrowing foreign words does not happen immediately, but takes a long time. During this time, the word will be absorbed into the language in several stages. Among them are linguistic stages – phonetic, lexical, grammatical; non-linguistic processes – cultural influence and socio-political orientations are of particular importance. In the article, the phonetic stage is interpreted as the lowest form of word acquisition and the essentially highest level. The influence of cultural and political influence on the purity of language is shown through historical examples.

Key words: word acquisition, importation, substitution, orthographics, orthoepics.

So'z o'zlashtirish bir necha bosqichlarga bo'linadi, jumladan: 1) fonetik o'zlashtirish – so'zning o'zini qabul qilish (V. Pizani); 2) semantik o'zlashtirish – kalka, etimologik kalka, semantik kalka (V.V.Ivanov) [9. 89]. Shuningdek, chet so'zlar fonetik, grafik, leksik-semantik, grammatik va me'yoriy stilistik jihatdan o'zlashadi [14. 60]. Tilga o'zlashma so'z o'z holicha qabul qilinganda, yangilik bo'yog'iga ega bo'ladi. Shuningdek, leksikaning nafaol, bir ma'noli so'zlar qatlamlariga ham mansub bo'ladi. O'zlashmaning fonetik tarkibi, ba'zan, grafik shakli ham yangilik bo'yog'ini saqlagan bo'ladi, uslubiy jihatdan ma'lum bir qatlamdagina qo'llanadi.

O'zlashma so'zlarning semantik jihatdan o'zlashishi odatiy jarayon bo'lib, u odatda vaqtincha, tez o'zgaruvchan bo'ladi. Biroq bir til ikkinchi tilning grammatik qurilishi va fonetik qatlamiga ta'sir qilsa, til ham, shu millatning dunyoqarashi ham o'zgarishga uchraganini anglatadi. Bu ta'sirlar tilning ijtimoiy mohiyati va undan ta'sir vositasi sifatida foydalanish imkoniyatini ham bildiradi.

Biz quyida o'zlashma so'zlarning fonetik jihatdan moslashuvi hamda o'zgarishlari haqida fikr yuritmoqchimiz.

Maqolada adabiyotlar tahlili, tavsifiy, qiyosiy, tarixiy metodlardan foydalanilgan.

Tilga o'zlashish jarayonida bir qancha jarayonlar ro'y beradi. Heygen o'z tadqiqotida lisoniy o'zlashmalarni bir tildan ikkinchi tilga ko'chirib o'tkaziluvchi model/nusxalar sifatida talqin qiladi. Mazkur o'rinda olim ikkita hodisani farqlab beradi: importatsiya va substitusiya [2.17]. Importatsiyada o'zlashmaning shakli donor tilga yaqin tursa, substitusiya buning aksi kuzatiladi.

O'zlashmalarning fonetik qurilishi, semantik xususiyatlari akseptor tilga kamroq o'zgarish bilan kirib kelsa, importatsiya, aksincha, akseptor til so'zning barcha jihatlarini o'ziga moslab olsa, substitutsiya yuz beradi.

Yozma usulda so'z o'zlashtirishni yuqori daraja deb baholash mumkin [10.60], chunki bunda xalqlarning ilm-fan, adabiyot, madaniyat sohalaridagi yakuniy xulosalari bir nuqtaga jamlanadi. O'zbek alifbolarining har bir yangi bosqichida o'zlashma so'zlar tarkibida o'zbek tiliga xos bo'lmagan tovushlar yozilishi masalasida muammo va munozaralar yuzaga keladi.

So'zlar fonetik jihatdan donor tildagi tovushlarni akseptor til egalari tomonidan moslashtirilishi bilan o'zlashtirish boshlanadi. Bunda so'zning tovush tarkibi fonetik (eshitilish) jihatdan emas, fonologik (tushunilish) jihatdan eng yaqin tovushlarga almashtiriladi. Bunda akseptor til egalari o'zlashma so'z tovushlarini ruhan his qilib, o'zlaridagi fonemalar bilan almashtirishgan va fonetik tarkib saqlanmagan [3.227]. Masalan, arab tilidagi f tovushi o'zbeklar tomonidan p deb qabul qilingani kabi.

Qadimgi turkiy tilda 8 ta unli fonema bo'lib [6.7], turkiy yozuvlarda turlicha ifodalangan: O'rxun yozuvida ularning 4 tasi, Enasoy variantida 5 ta unli harf bilan ifodalangan.

N.Z.Gadjiyevaning ta'kidlashicha, odatda, turkiy tillardagi barcha o'zlashmalar so'z yasash va so'z o'zgarish jihatidan turkiy tillarning ichki qonunlariga bo'ysunadi [8.33].

Arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvida alif (a,o), vov (u, o', v), yo (i, e, y) harflari unlilar, shuningdek, undoshlarni ifodalaydi. Unlilarning so'z boshidagi varianti uchun esa alif+vov, alif+yo kabi birikmali holatlari qo'llangan. Mazkur alifboda yaratilgan manbalarda turkiy so'zlar fonetik tarkibining ifodalanishi bir necha usullar bilan berilganligi qayd etiladi: 1) arabiy so'zlar vazni orqali; 2) alifni ikki marta yozish orqali; 3) huruf-ul-mad belgisi yordamida; 4) huruf-ul-lin orqali; 5) ishba' bilan; 6) imola atamaları orqali; 7) qiyoslash yo'li bilan [17.75].

Eski o'zbek yozuvida arab tilidan o'zlashgan so'zlar grafik tamoyil asosida – arab tilidagi shakli saqlanib yozilgan. Biroq lotin alifbosiga o'tish asnosida arab tilidagi **z, t, d, h** tovushlarining variantlari o'zbek tilida bir tovush va harf shakliga kelgan, ' (**'ayn**) tovushi qisqa to'xtalishga aylanib, unlini undoshdan ajratib o'qishga yoki unlining cho'zib o'qilishiga xizmat qila boshlagan va shaklan grafik belgiga – tutuq belgisiga almashgan.

O'zbek tiliga o'zlashayotgan so'zlar o'z talaffuz me'yori bilan keladi, ayniqsa, unlilarning o'qilish sifati saqlanishi turkiy tillarga xos ayrim fonetik qonuniyatlarni buzadi. Turkiy tillarda urg'u asosan oxirgi bo'g'inga tushadi, o'zlashma so'zlarda urg'uli unli so'z boshi va o'rtasida kelganda talaffuzda bu unli urg'usiz variantiga almashtirilib, urg'u so'z oxiriga ko'chiriladi: mehmon (mih/ymon), televizor (tilivizir). Hattoki rus tilidan kirgan -ov, -yev kabi shaxs nomi yasovchi grammatik shakllar ham o'zbek tilida urg'usiz talaffuz qilinadi [15.91].

Rus tilidagi **x, u** tovushlari, ayrim tovushlarning yumshoq va qattiq variantlari ham fonetik-grafik moslashuv asosida qabul qilingan. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga oid ilmiy maqolalarda lab-tish (v, f) undoshlari fonema sifatida ko'rsatilgani holda, s harfi esa fonemalar safida berilmagan [13.36].

O'zbek tilining muhim belgilaridan biri – qaysidir tildan kiradigan o'zlashmalar uchun uchinchi til filtrining mavjudligidir. Jumladan, arab tili uchun fors tili, ingliz tili uchun rus tili shunday vositachilik vazifasini bajargan. Misol sifatida, innovatsiya (inglizcha "innovation") so'zidagi -ция affiksi bevosita rus tili ta'siridadir. O'zbek tiliga arab tilidan kirib kelgan o'zlashmalar dastlab fors-tojik tili ta'sirida muayyan o'zgarishlarga uchragan [16.860]. Imlo variantlarining mavjudligi integratsiya jarayoni hali davom etayotganligini bildiradi [18.175].

Ma'lumki, chet so'zlarning o'zlashish jarayoni birdaniga sodir bo'lmay, uzoq vaqt talab qiladi. Bu vaqt mobaynida so'z bir qancha bosqichlar asosida tilga singib boradi.

1. Donor tildagi fonemalar akseptor tilning yaqin fonemalariga almashtiriladi, agar donor tilning ta'siri uzoq va muntazam bo'lsa, o'sha tovushlarning o'zi ham qabul qilinadi. Masalan, arab tilidagi cho'ziq a tovushi kirguniga qadar adab, keyin esa odob tarzida almashtiriladi. F fonemasi dastlab talaffuzda p tarzida qabul qilinadi, keyinchalik rasmiy imlo bo'yicha f ga o'tadi. Rus tilidan kirgan so'zlarda *u* undoshi o'n yillar mobaynida alifboga, imloga majburan kiritib kelinadi, keyinchalik yana alifbodan chiqib, *t+s* ga almashadi.

2. Chet so'z tilning turli hududiy va ijtimoiy qatlamlari filtridan o'tadi. Bu qatlamlarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, o'zlashmalarning turli fonetik variantlari keladi. Masalan, hududiy jihatga ko'ra hassa – aso, iyd – hayit kabi.

3. Alifbo va yozuv tizimlarining almashinishi.

Fitrat aytmoqchi, "turkiy tilning baxtsizligi"dan yana biri – yozuv va alifbodagi juda ko'p "islohot"lardir. Garchi XX asrga qadar qo'llab kelingan arab yozuvi asosidagi alifbo turkiy tillar fonetik tizimini qoniqarli aks ettirmasa ham, bir qancha afzal jihatlari bor edi: 1. Barcha turkiy xalqlar uchun umumiy yozuv bo'lib, har bir xalq o'z "shevasi"da o'qib ketishi mumkin edi. Bir tilda yasalgan so'z ikkinchi tilga ham tez singib ketar edi. 2. Bu yozuv turkiy xalqlarni til va badiiy adabiyoti mushtarakligini ham ta'minlab turardi, Navoiy, Fuzuliy, Mirzo G'olib she'riyatini barcha o'z tilida o'qigandek o'qir, o'z shoiri kabi qabul qilar edi. 3. Yozuv musulmon xalqlar birligini ham ifodalardi. 4. Arab yozuvida turkiy xalqlarning ming yillik tarixiy, ilmiy merosi mavjud edi. "Arabcha ilmiy-adabiy bir tildir: arabcha ilmiy istilohlarni o'zgartmak to'g'ri emas, biz bilim bitiklarimizdan tayyor ilmiy so'zlarni chiqarib, arabchilar so'zini kirguza olmaymiz" [5.129].

1918-1927-yillar oralig'ida arab alifbosi asosidagi o'zbek yozuvi ikki marta o'zgartirildi. Bunda jadidlarning o'rni muhim bo'ldi.

1928-yilda lotin alifbosiga o'tildi. Bu yozuv ham 1935-yil bir marta isloh qilingan. Yozuv islohotida faqatgina turkiy xalqlar nishonga olinishidan maqsad "turkiy xalqlarni bir-biridan va o'tmishdan, an'anaga ega bo'lgan merosidan mahrum qilish edi" [12.10]. Taklif qilingan loyihalarda o'zbek tiliga xos bo'lgan "singarmonizm qonuniga tamoman rioyat qilinmagan", fors tilidan A unlisi uchun alohida harf olingan, "arab harflaridan lotinga o'tishdan maqsad imloni yengillatish va aksariyat Yevropa mamlakatlarida qo'llanib kelgan asl lotin harflarini olish edi, loyihada esa ruscha *б, в, з* harflari, slavyancha *ѣ* va shuningdek, *ѐ* harflari qabul qilingan" [19.122], natijada alifboni isloh qilishdan maqsad bu loyihada soya ostida qolgan.

Dastlab lotin alifbosi joriy etilgan vaqtda tutuq belgisini ishlatishdan maqsad nima degan savollar yuzaga kelgan. 1929-yil Fanlar akademiyasi axboroti 24-bandida tutuq belgisi arabcha ayn va hamza o'rniga to'g'ridan to'g'ri mos tushmasligi, ayrim hollarda yutilib ketishi haqida tushuntirish berishga majbur bo'ladi [1]. 1934-yildagi imlo qoidalarida o'zbek tiliga keraksiz "yolashgan unlilar" muomalaga kiritilib, ularni ajratib yozish uchun tutuq belgisi ham safarbar qilinadi: *дѣн'ѣ, дѣп'ѣ* kabi [4].

Kirill alifbosi muomalaga kiritilgan vaqtda esa ayirish va yumshatish belgilari sun'iy ravishda kiritilgani yuzaga chiqadi. Ravshan Jomonov bu haqida quyidagi fikrlarni bildiradi: "mazkur belgi o'zbek tilida fonologik qimmatga ega bo'lmasa-da, rus tilidan o'zlashgan so'zlarning shaklini buzmaslik maqsadida grafik prinsipga ko'ra yoziladi: spektakl, albom, mebel" [11.37]. Tadqiqotchi ayni paytda ayirish belgisi / tutuq belgisi o'zbek tilidagi hamma so'zlarda ham o'zini saqlab qolmaganini ko'rsatib, alifboga kirib qolgan, o'zbek tili fonologik va orfoepik tamoyillariga mos kelmaydigan grafik belgilarning aslida ortiqcha ekanligiga ishora qilgandek bo'ladi.

4. Ilmiy qarorlarni noto'g'ri o'zanga burishga harakatlar. Shu yillarda Turkiston maorif komissariati tashabbusi bilan o'tkazilgan tilchilar kengashi bo'lib o'tib, unga rus tilshunoslaridan Ye.D.Polivanov, S.Falev, D.Shmidtlar taklif qilinadi. Jumladan, Ye.D.Polivanov "Turk

tillarining sarf-nahvlarini tuzishda asoslar” mavzusidagi ma’ruzasida turkiy tillar uchun yaratiladigan grammatika kitoblar rus grammatikasi bilan chog’ishtirilgan holda yozilishi maqsadga muvofiqligi ta’kidlangan edi. Bunga Abdurahmon Sa’diy qarshi chiqib, bu tillar o’rtasidagi farq shu qadar ko’pki, ularni qiyoslashdan ma’ni yo’q degan fikrni beradi. Shoir Elbek ham ushbu kengash ishi yuzasidan yozgan maqolasida na o’zbek, na turk, na tatar tillaridan xabari bo’lmagan yuqoridagi mutaxassislarning qanday qilib bunday kengashga jalb qilinganidan qattiq ajablanadi [7.18].

1940-yildan kirillisaga o’tilgach, “endi, ayniqsa, rus tilidan olami jahon so’zlar turkiy tillar boyligiga kiritilayotgan bir davrda, ularni turkiy til qonuniyatlariga moslashtirilmay, yana rus tilida qanday yozilsa, shundayligicha saqlash majburiy qilib qo’yildi. Natijada bir tilning o’zida ikki imloli yozuv tarkib topdi, ya’ni rus tilidan olingan yoki rus tili orqali Yevropa tillaridan olingan so’zlar uchun rus tili negizida shakllantirilgan bir imlo; o’zbekcha va u arab-fors tillaridan o’zlashtirgan so’zlari uchun o’zbek tili negiziga asoslangan bir imlo bor” [12.11]. Natijada 1944, 1956, 1969, 1982-yillarda ham islohotlar o’tkazilgan. Bu islohotlar natijasida ham o’zbek tili tabiatiga zid bo’lgan belgilar alifbodan chiqarib yuborilmadi: *e, ё, ю, я, ъ, в, ь*.

5. Imlo qoidalaridagi noqisliklar. O’zbek tili uchun tipik bo’lgan bu hodisa natijasida nafaqat o’zlashma so’zlar, shuningdek, o’zbek tilidagi deyarli barcha so’zlarda imlo qoidalari bilan bog’liq muammolar, xatoliklar yuzaga kelaveradi. Bunda o’zbek tili imlo tamoyillardagi ayrim muammolar ko’zga tashlanadi. Jumladan, shakliy / grafik tamoyil – aynan o’zlashma so’zlarning imlosi haqida: chetdan kirgan so’zlarni aslidagidek yozish. Shu o’rinda “chetdan kirgan”, “aslidagidek” so’zlari juda nisbiy. O’zbek tili suv ichadigan irmoqlar arab, fors-tojik, Yevropa tillari (jumladan, rus tili). Deylik, “gul” so’zi fors-tojik tilidan o’zlashgan, u aslidagidek yoziladi, deganda fors tili imlosi nazarda tutiladimi, tojik tili imlosimi yoki talaffuzimi? Ikkinchisi qarashga ko’ra, bu so’z morfologik tamoyil asosida yoziladi. Unda gul o’zlashma bo’lmaydimi? Shundan kelib chiqadigan bo’lsak, shakliy tamoyil qoidasi va unga qarab ish tutish o’zbek tilshunosligiga xos emas. Bizningcha, bu rus tili qoidalarini o’zbek tilida to’g’ridan to’g’ri qo’llash natijasida kelib chiqadigan jiddiy nomuvofiqlikdir. Rus tili leksikasida turkiycha so’zlar ko’p bo’lsa ham, ular uzoq tarixiy yo’lni bosib o’tgani uchun rus tili fonetik qoidalariga bo’ysuntirilgan va o’zlashma sifatida qarash amalda ahamiyatli emas. Natijada rus tilida faqat Yevropa tillaridan kirgan o’zlashmalar qolishi ma’lum bo’ladi. O’zbek tilida esa fors-tojikcha va arabcha o’zlashma salmoqli miqdorda bo’lgani va etimologik bog’lanish yo’qlomangani uchun mazkur tamoyilni rus tilshunosligi tushunchasi bilan o’zbek tilida qo’llab bo’lmaydi. “Rus tilidan o’zlashgan so’zlar rus tilida qanday yozilsa, o’zbek tilida ham shunlay yoziladi deb o’zbek tilidagi so’zlar qurilishi qonuniyatining deyarli yo’qqa chiqishiga mahkum etganmiz. Men bu o’rinda birgina masalaga to’xtalдим, “kirill alifbosi” bilan bog’liq imlo tilimizdagi so’zlar qurilishi yuzasidan shunchalik ko’p noqulay va nomatlub holatlarni keltirib chiqarganki, ularni bu o’rinda ermak qilib o’tirishimizga hojat yo’q [12.13].

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, o’zlashma so’zlarning o’zlashuv jarayoni aynan fonetik qatlamdan boshlanadi va tilga o’zga tildan biror tovushning me’yor sifatida qabul qilinishi so’z o’zlashuvining eng yuqori darajalaridan hisoblanadi. Zero, tilning leksik qatlami o’zgaruvchan bo’lib, u keyinchalik grammatik bosqichga o’tishi mumkin, tilga muayyan tovushning kirishi yakuniy bosqich demakdir. Tilda shu tovush mavjud so’zlarning muayyan miqdori, onomastik qatlam, ilmiy va madaniy doiralarning ma’qullashi bilan yuz beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. 1929-yilgi Samarqanddagi til-imlo konferensiyasi materiallari – Toshkent, 1932. 124-b.
2. Hamdi, Sami Abdullah. *The Impact of Ideology on Lexical Borrowing in Arabic: A Synergy of Corpus Linguistics and CDA*. PhD diss. at Educational Linguistics University of New Mexico – USA: Albuquerque, New Mexico December, 2018. – P.17.
3. La Charité, D., & Paradis, C. (2005). *Category preservation and proximity versus phonetic approximation in loanword adaptation*. *Linguistic Inquiry*, 36(2), 223–258.
4. SSSR Fanlar akademijasi O'zbekiston filialinin Axbarati, 1940, 2-san, 27-bet. Jomonov R.O'zlashgan so'zlar imlosiga doir // O'zbek tili va adabiyoti, 4-son, 2010. – B.37.
5. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 4-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б.129.
6. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 7.
7. Бобомуродова Ш. Ўзбек тилишунослиги ривожида Элбекнинг роли: филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2002. – Б.18.
8. Гаджиева Н.З. Тюркские языки // Языки мира. Тюркские языки. – Бишкек, 1997. – С.33.
9. Гулямова Н. Русские лексические заимствования в узбекском языке. – Ташкент: Фан, 1985. – С.89.
10. Иброҳимов А. Ўзлашмаларда имло масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1-сон, 2007. – Б.68-71.
11. Жомонов Р.Ўзлашган сўзлар имлосига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 4-сон, 2010. – Б.37.
12. Миртожиев М., Маҳмудов М. Тил ва маданият. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – Б.11.
13. Набиева Д.Ундошлар таснифи масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 2-сон, 2016. – Б.32-36.
14. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – Москва: Высшая школа, 1975. – С.60.
15. Ражабов Н. Ўзбек тилидаги ургусиз унлилар // Ўзбек тили ва адабиёти, 5-сон, 2012. – Б.89-94.
16. Рубинчик Ю.А. Грамматический очерк персидского языка // Персидско-русский словарь. Т.2. – Москва, 1970. – С.860.
17. Умаров Э. “Девону луготит турк”да чўзиқ унлиларнинг берилиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 5-сон, 2010. – Б.74-77.
18. Фолланд Б. Французский заимствования в немецком языке: трансференция и интеграция на фонологическом, графематическом, морфологическом и лексикосемантическом уровнях // РЖ. – Москва, 1988, №1. – С. 175.
19. Янгибоева Н. Лотин алифбосини шакллантириши тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти, 5-сон, 2018. – Б.121-124.

